

İBTİDAİ TƏLİM SƏVİYYƏSİNDƏ DURĞU İŞARƏLƏRİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ İMKANLARI

İbtidai təhsil səviyyəsində durğu işarələri təlimindən danışmadan öncə, punktuasiya, durğu işarələri anlayışlarının özlərinə qısaca aydınlıq gətirək. Müəllim bilməlidir ki, punktuasiya durğu işarələri ilə bağlı qaydalar toplusudur və bu işarələr yazılı niqtdə sözlər, söz qrupları, cümlələr arasında qoyulur.

Məşhur rus ədibi A.P.Çexov durğu işarələrini mətni möhkəm saxlayan və dağılmasına imkan verməyən musiqi notları ilə müqayisə edir və müəllif fikrinin dəqiq çatdırılmasında onların rolunu yüksək qiymətləndirirdi.

Bir məqamı da qeyd edək ki, durğu işarələri orfoqrafiyadan fərqli olaraq beynəlmiləldir və bunlardan müxtəlif xalqlar müxtəlif zamanlarda, bəzən də müxtəlif formada (məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da 0-a bənzər işarə) istifadə etsələr də, bəzi nüansları (məsələn, ispan dilində cümlənin əvvəlində də, axırında da nida və sual işarələri işlənir) nəzərə almasaq, hazırda hamı eyni işarələrdən yararlanır.

İstisnalara yol verilməyən bu qaydaları şagirdlərə öyrətməkdə əsas məqsəd gündəlik həyatda həmin işarələrdən düzgün istifadənin təlimi əhəmiyyətini anlatmaqdır. Şagirdlər dərk etməlidirlər ki, semantika, intonasiya və qrammatik quruluş nəzərə alınmaqla təsbitlənən, təlim proqramı əsasında mənimsədilən bu qaydalardan kənara çıxmalar qrammatik səhv sayılmaqla yanaşı, yazılı nitq mədəniyyətinin düzgün formalaşmasına da təsir edir. Bu xüsusi qaydalar kateqoriyası səsli nitqdə açıq-aydın intonasiya ilə ifadə olunan fikir və hissləri yazılı şəkildə əks etdirməyə kömək edən vasitələrdir.

Durğu işarələrindən məqamına uyğun istifadə etməmək, lazım olmayan yerdə durğu işarəsi işlətmək qrammatik səhv sayılır. Müəllim belə səhvlər üzərində iş qurmaqla şagirdlərdə durğu işarələrindən düzgün istifadə bacarığı formalaşdırmalıdır ki, bu da orfoqrafik qaydalarla vəhdətdə düzgün yazı təliminin əsasını təşkil edir.

Bütövlükdə Azərbaycan dili təliminin tərkib hissələrindən olan durğu işarələrinin sistemli mənimsənilməsinə sintaksis tədrisindən başlanılsa da, şagirdlərdə durğu işarələri haqqında ilkin təsəvvürlər ibtidai təhsil pilləsində formalaşdırılır və müəyyən sintaktik anlayışlar haqqında məlumat verilir. Bu mərhələdən başlayaraq şagirdlər durğu işarələrini intonasiyanın əlifbası kimi qəbul etməyə başlayırlar.

Yəni ənənəvi olaraq düzgün yazı təliminin əsasları ibtidai təhsil səviyyəsində qoyulur, orfoqrafiya və durğu işarələri ilə bağlı aparılması işlərin ardıcılığı müəyyənləşdirilir. Hərflərin yazılı və şifahi formada mənimsənilməsinə, nitq səslərinin, yəni fonemlərin hərflərlə təyin edilməsinə, hərf birləşmələri ilə bağlı qrafik qaydaların öyrədilməsinə, son olaraq orfoqrafiya, durğu işarələri ilə əlaqəli qaydalar sisteminin formalaşdırılmasına bu mərhələdən etibarən başlanılır. Azərbaycan dili tədrisinin ümumi sistemində orfoqrafiya və durğu işarələri ilə bağlı ilkin bacarıqlar yaradılır.

Müşahidələr deməyə əsas verir ki, uşaqlar məktəbəqədər dövrdə yazıda durğu işarələrindən istifadə etməyi bacarmasalar da, onların nitqində sual, nida, əmr, nəqlətmə intonasiyasının tələffüz elementləri özünü göstərir, onlar öz fikirlərini fərqli intonasiyalarla çatdırı bilirlər.

“Şagirdlər durğu işarələri ilə hələ ibtidai siniflərdən tanış olmağa və bunlardan yazılı nitqdə düzgün istifadə vərdişlərinə yiyələnməyə başlayırlar” [2, 411]. İbtidai təhsil səviyyəsindən etibarən onların durğu işarələrinə diqqət yetirməsi ümumilikdə punktuasiya qaydalarına aid bilik və bacarıqların formalaşmasına zəmin yaradır, mətn oxusunda görünən işarələr sistemi şagirdlərdə ilkin intonasiya səriştəsi formalaşdırır. Hər hansı yazılı mətn hazırladıqda bu işarələr sistemi onlara fikirlərini daha dəqiq ifadə etməyə imkan verir. Bu mərhələdə müəllimin ən vacib vəzifələrindən biri də odur ki, öz fikir və hisslərini ifadə etməyə çalışan, bunu yazılı mətnlərdə (hekayə, məktub, ərizə, elan və s.) əsaslandırmaq istəyən şagirdlərə durğu işarələrinin əhəmiyyətini başa sala bilsin.

Aydındır ki, durğu işarələri haqqında sistemli məlumat sintaksis tədrisi ilə əlaqədar olaraq verilir və şagird sintaksis təlimində semantik-qrammatik prinsipin əsas olduğunu öyrənir, durğu işarələrini mənanı dəqiqləşdirən element kimi qavrayır. Durğu işarələrinin işlənmə məqamları sistem halında mənimsənilir və şagirdlərdə normativ tələffüz etalonu formalaşır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, ənənəvi olaraq ibtidai məktəbdə dörd durğu işarəsi (nöqtə, sual, nida, vergül) öyrənilir. Buna baxmayaraq, şagirdlər mətn üzrə işlərdə tire, üç nöqtə, mötərizə kimi nitq dizayn qaydalarını da mənimsəyir, mətni oxuyarkən onların hansı funksiya daşdığını da qismən müəyyən edə bilirlər. Bütün bunlarla yanaşı ayrı-ayrı şriftləri seçmək, onların altından xətt çəkmək də durğu işarələrinə yaxın funksiya daşıyır və mətnin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Təlimi müşahidələr göstərir ki, mətnlər üzrə iş prosesində şagirdlərin əksər hissəsində deyil, müəyyən bir qisimdə orfoqrafik səriştəyə bənzər durğu işarələrindən istifadə bacarığı da inkişaf edir. Yəni kiçik yaşlı uşaqlar orfoqrafiya qaydalarına daha dəqiq əməl etməyə çalışsa da punktuasiya qaydalarına tam əməl etməyə bir o qədər də meyilli olmur. Bu prosesi gücləndirmək üçün durğu işarələrinin tədrisi metodologiyasının əsas prinsipləri (sintaktik quruluş, semantika, intonasiya) gözənilməli, bunları özündə əks etdirən çalışmalar üzərində ciddi iş aparılmalıdır. “Şübhəsiz, durğu işarələrinin işlədilməsi qeyd edilən meyillərin hər üçü ilə - məna, sintaktik quruluş və intonasiya ilə əlaqədardır” [3, 23].

Sintaktik quruluşa görə durğu işarələri cümlənin, bütövlükdə mətnin qurulmasında iştirak edir və konkret funksiyalar daşıyır. Məsələn, nöqtə cümlənin sonunun siqnalıdırsa, vergül xitablar, həmcins üzvlər, tabeli mürəkkəb cümlədə əsas və asılı tərəflər arasında işlənmə statusuna sahibdir. İki nöqtə, tire, dırnaq, mötərizə, abzas işarəsi, şrift fərqləri də

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrant

sintaktik quruluşun mahiyyətindən doğur. Bu prinsip tam olaraq sintaksis kursunun öyrənilməsi mərhələdə aparıcı və əsas prinsip olsa da, ibtidai təlim səviyyəsində də bir neçə ümumi mövzu ilə təmsil olunur. Məsələn, IV sinifdə “Kainatın sirləri” mətni üzrə iş prosesində şagird dil qaydası olaraq mürəkkəb cümlənin iki və daha artıq sadə cümlədən düzəldiyini, onu təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə mənə və intonasiyaya görə bağlandığını bilməklə yanaşı, onu da öyrənir ki, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri həm də vergüllə bir-birinə bağlanır.

Semantik prinsip isə müəllif düşüncəsini, onun ifadə tərzini, nitqin semantik çalarını düzgün işarələri vasitəsi ilə tərtibini nəzərdə tutur. Məsələn, düşüncənin natamamlığı, qeyri-müəyyənliyi üç nöqtə, bir hadisədən digərinə keçid tire, mətndəki personajların nitqi dırnaq işarəsi tələb edir. Məsələn, “Ah, qalaktikalar haqqında Kanın bilikləri mənə olsaydı...”, “Bura bax, Ləman, - Rüstəm ona beləcə, Yer adı ilə müraciət etdi” [1, 208] və s.

Intonasiya prinsipinin əsasını ifadəli nitq təşkil edir və bu prinsipə uyğun olaraq nöqtə fikrin tamamlandığını, cümlənin sonunu və ardınca fasiləni əks etdirir. Sual, nida intonasiyaları qeyri-müəyyənliyə, hiss və həyəcana cavab verən düzgün işarələri (sual, nida) tələb edir. Məsələn, “Niyə Yerdəki insanları başa salmırsınız?”, “Axı bütün bu səhvləri düzəltmək, planeti xilas etmək lazımdır, yoxsa gələcək nəsillər bizi lənətləyər!” [1, 209].

Təcrübə göstərir ki, düzgün işarələrinin intonasiya əsasını başa düşmək üçün şagirdlərin bədii qiraət qabiliyyətinə (deklamasiya), dramatikləşdirmə bacarığına, səhnə çıxışlarına daha çox diqqət edilməli, ucadan oxudan istifadə edilməlidir, çünki ucadan oxu prosesində intonasiya daha yaxşı mənimsənilir.

Biz görürük ki, ibtidai təhsilin fənn standartlarına uyğun olaraq şagird I sinifdə “cümləni tanıyır və əsas əlamətlərini sadalayır”, “məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri fərqləndirir”. II sinifdə “cümləni digər nitq vahidlərindən fərqləndirir”, “tələb olunan məqsəd və intonasiyaya görə cümlə qurur və müvafiq düzgün işarələri ilə tamamlayır”. III sinifdə “cümlənin formalaşmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin rolunu sadə şəkildə izah edir”, “cümlədə sözlərin düzgün ardıcılığını müəyyən edir” və “məqsəd və intonasiyanı dəyişməklə verilmiş cümləni müxtəlif məqamlarda işlədir”. Nəhayət, IV sinifdə “cümlənin düzgün qurulmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin yerini müəyyən edir”, “cümlə və onun növləri ilə əlaqədar kiçik təqdimatlar edir” və “cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növünü müəyyənləşdirir” [4].

Əgər standartlara diqqət etsək şagird I sinifdən etibarən məqsəd və intonasiyaya uyğun cümlələr qurur, məqsədi, intonasiyanı dəyişməklə cümləni müxtəlif məzmununda dəyişdirə bilər, cümlə növləri haqqında kiçik təqdimatlar edir. Buradan da aydın olur ki, nöqtə, vergül, sual və nida işarələrinin ibtidai təhsil səviyyəsində öyrənilməsi təsadüfi deyildir və bunun didaktik-psixoloji əsasları mövcuddur. Əlifba təlimi mərhələsindən sonra təlimin kiçik mətnlər üzərində qurulması, dilçiliyin bütün bölmələrinə aid ilkin məlumatların söz qrupları, cümlə, mətn əsasında öyrədilməsi ilk olaraq şagirdə bəzi düzgün işarələrini bir-birindən fərqləndirmək zərurəti yaradır, o, şifahi nitqindəki intonasiyanı yazılı nitqə tətbiq etməyi bacarır.

Bacarıqlı müəllim mətnin məzmununa, dizaynına və dil qaydalarına uyğun olaraq şagirdlərdə nöqtə, vergül, sual, nida işarələri, az da olsa rast gəlinən qoşa nöqtə, tire, dırnaq, mötərizə, defis haqqında təlimi məqama uyğun metodika seçir və bu işarələr haqqında cəlbədicə təsəvvür formalaşdırır.

Məsələn, müəllim hər hansı bir düzgün işarəsi haqqında məlumata başlamazdan öncə, əlinin altında olan aforizmlərdən (“İşarələr ağılı gücünə görə qoyulur”, “Tire – ümitsizlik əlaməti”, “Nöqtə - fikri tamamlayan signal” və s.) istifadə edə, yaxud E.Maqşudovun “Poetik-praktik Azərbaycan dili” kitabından düzgün işarəsinə aid bir bədii nümunə səsləndirə və onların əsasında dərslin mövzusunun formalaşdırılmasını bilər. Artıq motivasiya mərhələsində şagird dərk etməyə başlayır ki, düzgün işarəsi, sadəcə, bir qrafik simvol deyil, mətnə müəyyən rol oynayan, mənanı aydınlaşdıran, dəqiqləşdirən “ikinci əlifba”dır.

Bunu əsaslandırmaq üçün müəllim düzgün işarələri qoyulmayan kiçik bir mətni ucadan oxutduqdan sonra sinifə “Mətni tam dərk etdinizmi” sualı verə, fikir mübadiləsi apara bilər. Təbii ki, şagirdlər düzgün işarələri işlənməmiş mətni qavramaqda çətinlik çəkəcək və müəyyən məqamlarda məntiqi yanlışlığa yol verəcəklər.

Növbəti mərhələdə müəllim onlara “cümlələri ayırın və uyğun gələn düzgün işarəsini yerinə qoyun” tapşırığı verməklə təlim prosesinin gedişinə nəzarət etməli, işin icrasından sonra mətn dərslindəki orijinal mətnlə müqayisədə bir daha araşdırılmalıdır. Buraxılmış səhvlər birlikdə aradan qaldırıldıqdan sonra orijinal mətn ucadan oxunmalı və düzgün işarələrinin əhəmiyyəti dil faktları ilə əsaslandırılmalıdır. Yekun olaraq şagird anlamalıdır ki, düzgün işarələri dilin yazılı ünsiyyətinin formalaşmasına kömək edən işarələr sistemidir və gələcək həyatlarında onlara lazım olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili – 4. Dərslük. Bakı, 2013, Altun kitab, 223 s.
2. Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, ADPU, 2007, 421 s.
3. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: punktuasiya məsələləri. Bakı, 2017, 244 s.
4. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı, Mütərcim, 2012, 400 s.
5. V. Dumanovlu, İ. Əsgər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində düzgün işarələri. Bakı, “Eim və təhsil”, 2016, 179 s.

İbtidai təlim səviyyəsində düzgün işarələrinin mənimsənilməsi imkanları

X Ü L A S Ə

Məqalədə ibtidai təlim səviyyəsində düzgün işarələri ilə bağlı qaydaların elmi-metodiki əsaslarla mənimsədilməsi imkanları araşdırılır və yazılı nitqin formalaşması üçün bu qaydaların orfoqrafiya qaydaları qədər zəruri olduğu dil faktları ilə əsaslandırılır. Göstərilir ki, intonasiyanın əlifbası sayılan bu işarələr düzgün yazı təliminin əsaslarından biri olaraq ümumi nitq mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İbtidai sinif “Azərbaycan dili” mətnləri üzrə işlərdə düzgün işarələri üzrə işin müəyyən prinsiplər əsasında qurulması və dil qaydalarına aid standartların düzgün reallaşdırılması gələcəkdə sintaksis təliminin, ona aid punktuasiya qaydalarının daha dərinlən mənimsənilməsi üçün təlimi zəmin yaradır.

Açar sözlər: *düzgün işarələri, ibtidai təhsil səviyyəsi, intonasiyanın əlifbası, dil qaydaları, məzmun standartları.*

Возможности принятия пунктуации на уровне начального образования

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности овладения правил, связанных со знаками препинания на уровне начального обучения на научно-методическом основании и лингвистическими фактами обосновывается такая же необходимость этих правил, как и орфографические правила для формирования письменной речи. Показано, что эти знаки препинания, рассматриваемые как азбука интонации, играют важную роль в формировании общей речевой культуры как одной из основ правописания. Постановка работы над знаками препинания на основе определенных принципов и правильной реализации стандартов, связанных с языковыми правилами, в работах над текстами «Азербайджанский язык» начальной школы закладывает учебную основу для более глубокого усвоения в будущем синтаксической подготовки и связанных с нею пунктуационных правил.

Ключевые слова: знаки препинания, начальный уровень образования, алфавит интонации, языковые правила, стандарты содержания.

Opportunities for the adoption of punctuation at the level of primary education

SUMMARY

The article discusses the possibilities of mastering the rules associated with punctuation marks at the level of primary education on a scientific and methodological basis and the linguistic facts substantiate the same need for these rules as spelling rules for the formation of written speech. It is shown that these punctuation marks, considered as the alphabet of intonation, play an important role in the formation of a general speech culture as one of the foundations of spelling. The organization of work on punctuation marks on the basis of certain principles and the correct implementation of standards related to language rules in the work on the texts of the "Azerbaijani language" of elementary school lays the educational basis for a deeper assimilation in the future of syntactic training and related punctuation rules.

Key words: punctuation marks, primary level of education, intonation alphabet, language rules, content standards

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova